



<http://www.diva-portal.org>

This is the published version of a paper published in *Sociologisk forskning*.

Citation for the original published paper (version of record):

Olofsson, G. (1985)

Vara och medvetande - En modell för analys av ideologisk förändring.

*Sociologisk forskning*, 22(4): 38-43

Access to the published version may require subscription.

N.B. When citing this work, cite the original published paper.

Permanent link to this version:

<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:lnu:diva-41460>

# Vara och medvetande

## - En modell för analys av ideologisk förändring

GUNNAR ÖLOFSSON

Sociologiska institutionen, Lunds universitet.

*Förhållandet mellan vara och medvetande är en av de klassiska frågorna inom marxismen såväl som sociologin i allmänhet. I detta korta inlägg föreslås ett närmare studium av orsaker till ideologisk förändring som ett fruktbart sätt att bena upp och konkretisera problematiken.*

### *Vara och medvetande*

Pannekoek talar om socialismen som den naturliga ideologin för arbetarna i storindustrin.<sup>1</sup> Han anknyter därmed till ett grundläggande tema i historiematerialistisk teori, tesen om en parallellism mellan varat och medvetandet, individers/skikts/klassers sociala förhållanden och det medvetande/ideologi som är ett resultat av dessa förhållanden (eller som står i överensstämmelse därmed). Parallellen mellan tesen om förhållandet mellan vara och medvetande och bas/överbyggnad är tydlig. Att det på ett eller annat sätt existerar en överensstämmelse mellan arbetarklassens sociala förhållanden, de kamp- och reaktionsformer som denna situation framförer, och den ideologiska och organisatoriska form som dessa kommer till uttryck i, är ett postulat i den marxistiska traditionen och i arbetarrörelsens självförståelse. Teorin om arbetararistokratin har t. ex. som en av sina utgångspunkter just denna grundläggande utsaga: splittringen i arbetarklassen motsvaras av en splittring i dess politiska och ideologiska uttryck.

### *Klassläge och ideologi*

Till en viss position inom en given klasstruktur svarar ideellt en viss ideologi. Positionens objektiva, faktiska sida, och individernas upplevelse och tolkning av dem är två sidor av samma mynt. I den marxistiska traditionen finns ett *materialistiskt, reduktionistiskt postulat om medvetandeformerna*. Det är, som t ex E. Laclau har visat, en klassreduktionism.<sup>2</sup> I många konkreta fall är det övertygande. Anarkismen fann en naturlig mottagare i de andalusiska lantarbetarbyarna:

Utan att bagatellisera polisförhållningarnas betydelse som indirekt orsak till den frihetliga kommunismens utveckling måste man framhålla att det fanns djupare orsaker till dennas utbredning i Andalusien. Där led befolkningen — jordlösa bönder, lantarbetare — svårare än någon annanstans av de sociala orättvisorna, av 'kazikismen' (kaziker var småtyraner på landsbygden, ö.a.), av storgodsägarnas och det rika prästerskapets tyranni. Olärda som

de var kunde de endast hänföras av enkla och sköna idéer som lovade dem ett paradys på jorden mycket snart, utan att de först skulle behöva bygga upp en komplicerad organisation, som de förresten inte skulle ha kunnat få att fungera. För dem som endast kände till det trånga och torftiga livet i byn, för dem som livnärde sig på gazpacho eller vitlökssoppa, betydde sådana i ett industrisamhälle fullständigt utopiska uttryck som 'att ta ur högen' något mycket påtagligt, för 'högen' blev i deras ögon detsamma som en välfylld vistehusbod. Att arbeta utan att göda präster och godsägare och slippa bli behandlad som boskap av dem, att odla för egen räkning, i gemenskap med andra, de ägor som man tidigare stulit från dem, att slippa leva i skräck för arbetslöshet, för hungersnöd och för skjutglada civilgardister, att inte längre känna trycket från kazikerna, dessa småtyraner i tjänst hos de makthavande, det var precis vad de ville, *med detsamma*. Den frihetliga kommunismen anammades av detta utfattiga lantarbetarproletariat som en ny religion, ja som en frälsningslära.<sup>3</sup>

Det finns en rad liknande exempel: anläggningsarbetarnas arbetslag svarar mot en syndikalistisk organisationsform; hantverksarbetarna i Paris bär upp kooperativ-socialistiska tankegångar; småborgerlighetens sociala mitt-emellan-position leder till vacklande positioner politiskt/ideologiskt, etc. Låt oss försöka precisera innehållet i tesen om att 'varat bestämmer medvetandet' och se vart det leder.

### 'Förändring i medvetandet'

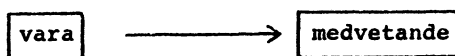
Socialhistoriska framställningar av revolutioner, politiska ideologiers genombrott, mobiliseringsfaser etc visar hur sociala grupper och skikt ikläder sig nya ideologiska och organisatoriska former. Man slås ofta av den förbluffande *snabbhet* varmed omställningen sker. Just omvandlingens snabba, och därmed genomgripande karaktär, gör det möjligt för oss att 'se' omvandlingens mekanismer tydligare: de är blottlagda och framträder i en renare och naknare form.

E. J. Hobsbawm har behandlat sociala revoltrörelser i arbetarrörelsens förhistoria, eller tidiga stadium, i sönderfallande bondesamhällen och begynnande industrialism, i t. ex. *Primitive Rebels, Bandits, Captain Swing*.<sup>4</sup> Hobsbawms analyser faller inom en historisk-materialistisk ram, med begrepp som social förändring, klassorganisationers framväxt, klassideologier etc. Frågan gäller ideologiförändringens materiella grundvalar. Dvs, mer precist:

- a) *Vilken* ekonomisk och social situation möjliggör revolutionerande omvälvningar i ideologi- och organisationsformer för sociala klasser och skikt?
- b) *Hur* sker denna omvandling av ideologiska och politiska former? Vilka mekanismer är i spel?
- c) *Varför* sker dessa omvandlingar i medvetande- och organisationsformer? Vad orsakar dem?

Vårt problem kan nu formuleras i mer generell form, i tesen: *varat bestämmer medvetandet*. Tesen anger att de materiella, ekonomiska och sociala förhållandena är determinerande för de ideologiska uttrycken, och anger en orsaksriktning. Dvs:

Figur 1.



En precisering av 'varat' ger ett mer talande diagram. Vi skiljer ut de ekonomiskt/materiella förhållandena som en grundläggande nivå. Dessa förhållanden kommer till uttryck i dels klassförhållanden, dels i förhållanden som inte är reducerbara till klassförhållandena (organisationsförhållanden, verksamhetsförutsättningar etc). Vi får:

Figur 2.

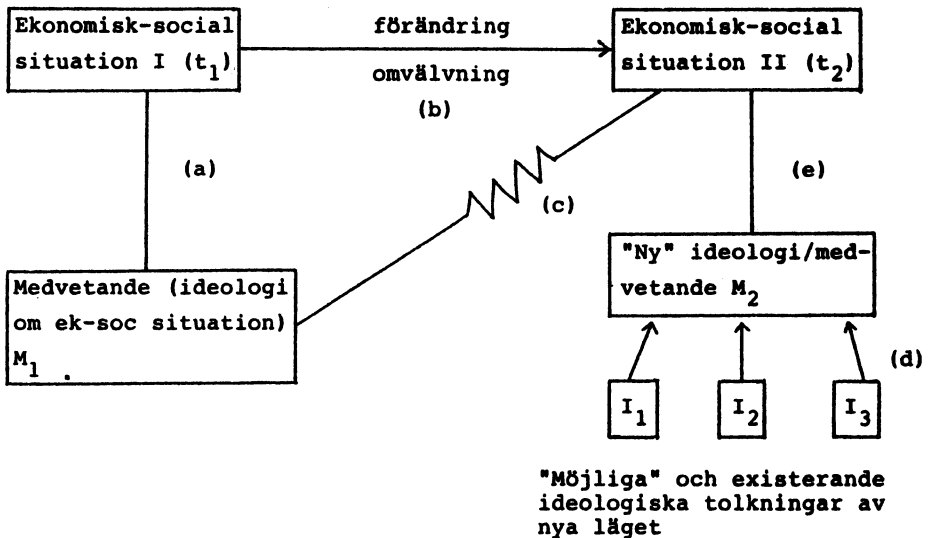


Vad innebär mera exakt tesen om att 'varat bestämmer medvetandet'? Det utsäger en bestämd form för förhållandet mellan *materiell och social verklighet och tänkandet och medvetandet om denna verklighet*. En viss form av tänkande/medvetande är i någon mening särskilt *avpassat* till en viss typ av materiell-social situation. Vi bör kanske tala om *korrespondens* snarare än om *harmoni, överensstämmelse* men ej *nödvändighet*. Denna avpassning får i sin tur sitt konkreta uttryck (och således sitt sociala innehåll) via karaktären av den förhärskande sociala situationen och den förhärskande ideologin. Vi kan här ta ett exempel från Hobsbawm. Han har pekat på likheterna mellan en religiös kiliasm och politisk revolutionarism; de kan ses som alternativa uttryck för 'samma' sociala oro.<sup>5</sup> Båda kan 'resultera' av likartade förskjutningar i den ekonomiska och sociala situationen för bestämda grupper och skikt.

Hobsbawms exempel anvisar ett fruktbart sätt att ställa problemet om förhållandet mellan vara och medvetande; att närmare analysera vad som antas ske i och med en *förändring* i varat — dvs en förändring i medvetandet. 'Varat' förstår vi som den ekonomiska och sociala situation som en viss klass eller ett visst skikt inom denna klass befinner sig i. Figur 3 söker antyda hur vi kan precisera *hur* en klass/skikt/grupp förändrar sitt medvetande (ideologi), när dess 'vara' förändras.

(a): Betecknar här att det råder överensstämmelse i någon mening mellan den rådande situationen och tolkningen av denna sociala situation hos en viss grupp (vi bortser här från en akut tvångs- och undertryckningssituation).

Figur 3.



- (b): Den sociala och ekonomiska situationen som gruppen/skiktet/klassen lever under förändras, raskt och genomgripande.
- (c): Den rådande tolkningen och igenkännandet av rådande verklighet fungerar inte med den givna ideologin/medvetandeformerna. Den förhärskande ideologin — förstådd som medvetandet och tolkningen av just de aspekter som den socio-ekonomiska omvälvningen grundligt förändrat — är ej längre en tillfredsställande tolkning. Det finns ingen överensstämmelse mellan ESS II, det nya varat och M<sub>1</sub>, det gamla medvetandet. Möjlighet för nya tolknings- och igen(er)-kännandemönsters inträngande föreligger nu.
- (d): I detta läge är, rent abstrakt, flera olika varianter av ideologi och medvetande möjliga (jfr Hobsbawm om kiliasm/revolutionarism).
- (e): Vilken av ideologierna/medvetandeformerna som i detta läge kan komma att adopteras respektive pressas på skiktet/gruppen i fråga är beroende av flera olika förhållanden:
- vilken materiell-social situation det är som förändras
  - hur förändringen sker (och som en aspekt av detta)
  - till vad förändringen sker
  - vilken den tidigare medvetandeformen var (och vilka krafter och institutioner som bar upp och formulerade den)
  - vilka medvetande och organisationsformer som finns i den effektivt tillgängliga repertoaren (dvs vilka som framstår som 'möjliga').

Vi kan exemplifiera med skillnaden mellan två typer av förändringar:

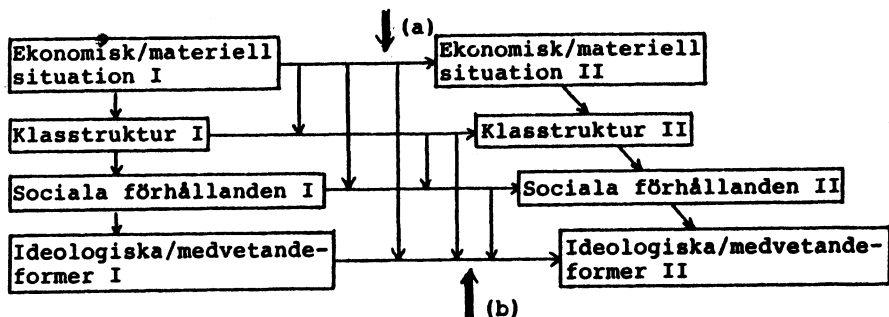
*proletarisering* och *pauperisering*. Proletarisering innebär att bli arbetare, att övergå från en produktionsform till en annan, medan pauperisering innebär att man får det sämre i sin nuvarande situation, alternativt att man gradvis slås ut därifrån, utan övergång till annan produktionsform. Det kan gälla t ex för bönder vars arrenden stiger och priser sjunker, arbetare vars löner och arbetsvillkor absolut försämras etc. Ser vi till de två processerna kan vi tänka oss skilda förhållningssätt till det förflutna, dess förhållanden, organiserings- och medvetandeformer. Vad som i pauperiseringen kan framstå som 'den gamla goda tiden' som bör återupprättas kan i proletariseringsprocessen framstå som något övervunnet, 'historiskt'.

Andra frågor som hör hemma inom detta schemas ramar är:

- Hur inverkar en *osedvanligt lång och stabil högkonjunktur* respektive en hastig och svår *ekonomisk kris* på arbetarklassens medvetande (ideologi)?
- Vad betyder en *skiktning*, materiellt grundad, av arbetarklassen och löntagarna för dess ideologiska och organisatoriska former?
- Vad betyder *urbaniseringen*, övergång från ruralt till urbant proletariat?

Kombinerar vi resonemangen om orsaksriktningen och de olika analytiska nivåerna (struktur — klassförhållanden — medvetandeformer) får vi följande formella schema, materialismens handfasta schema för analys av ideologiska förändringar.

Figur 4.



'Logisk' tidsföljd är här uppifrån och ner, vänster till höger (det senare, ej för de vertikala pilarna).

- (a) betecknar här effekten av en snabb och genomgripande förändring
- (b) är så den förändring vars villkor och utfallsrum vi önskar bestämma.

De resterande pilarna anger raden av förmedlingar, som översätter den givna materiella/sociala omvandlingen till en ideologisk/organisatorisk.

## *Slutord*

En omvandlings konkreta effekter, dess utfall, bestäms till stor del av den redan givna ideologin, klassmönstret, klasskampens läge, klasskrafternas relativa styrka, den politiskt-institutionella ramen. Det är den redan-givna historiska utvecklingen av dessa förhållanden som i ett givet läge bestämmer vad som är möjliga alternativa ideologier/handlingsmönster/organisationsmönster. De redan-givna ideologiska mönstren bildar den ofrånkomliga startpunkten för varje politisk-ideologisk omtolkning. Revolterande och radikaliserade grupper uttrycker sig i enlighet därmed, åtminstone i utgångsläget, *inom det givna mönstrets kolorit.*

### NOTER

- 1 Anton Pannekoek, *Olika riktningar inom arbetarrörelsen* (Lund 1979).  
Jfr även kap 4 i *Mellan klass och stat* (Lund 1979)
- 2 Erensto Laclau, *Politics and Ideology in Marxist Theory* (London 1977)
- 3 Cesar M. Lorenzo, *Syndikalismen vid makten* (Stockholm 1972), s. 27.
- 4 Det är främst avsnitten om 'social bandits' resp de tre kapitlen om milenarismen i *Primitive Rebels* (Manchester 1959)
- 5 De ovan nämnda kapitlen ur *Primitive Rebels*. Sven Rydenfeldt resonerade på ett liknande sätt när han prövade idén att frikyrklig väckelse och kommunism var funktionella alternativ på den genomgripande förändringen i norra Sverige (Västerbotten resp Norrbotten) i *Kommunismen i Sverige* (Lund 1954).